

О.В. Олійник, д-р екон. наук, проф.

Н.С. Акімова, канд. екон. наук

О.О. Безпалова, асп.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

Розглянуто історію становлення й розвитку акціонерних товариств в Україні, уточнено сутність поняття “акціонерне товариство” та надано характеристику нормативно-правової бази їх діяльності.

Рассмотрена история становления и развития акционерных обществ в Украине; уточнена сущность понятия «акционерное общество» и дана характеристика нормативно-правовой базы их деятельности.

The history of joint-stock companies formation and development in Ukraine is considered; the essence of conception of «Joint-Stock Company» and characteristic of the standard-legislative of their activities.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У процесі трансформації відносин власності велике теоретичне і практичне значення мають проблеми становлення і розвитку акціонерної форми господарювання, вирішення яких в умовах України може принести суттєвий економічний і соціальний ефект.

Процес виникнення, функціонування і розвитку акціонерної власності охоплює тривалий період історії, в межах якого відбувались вагомі зміни даної форми власності під впливом еволюції форм організації підприємств загалом і акціонерних форм зокрема.

Суттєві відмінності між тим, що являє собою акціонерне товариство в зарубіжних країнах і в Україні, створюють певні перепони при функціонуванні акціонерних товариств, за участю іноземних інвесторів.

Вивчення особливостей створення та функціонування акціонерних товариств в економіці України, ґрунтовний аналіз теорії та практики цих процесів, оцінка перспектив та можливих наслідків з урахуванням галузевої специфіки можуть бути певною базою для удосконалення розвитку економічних відносин у прогресивному напрямку, чіткого усвідомлення кожним потенційним їх учасником свого вибору і оцінки власних можливостей та здобутків у разі прийняття певного рішення. Особливо актуальне значення має вивчення економічної сторони розвитку таких товариств, оскільки вона є своєрідним інструмен-

том реалізації економічних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності, певної частини населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розробку питань з дослідження історії становлення й розвитку акціонерних товариств вагомий внесок зробили вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти: О.О. Шеремет, О.Д. Третьяк, В.В. Хвалеї, Я.І. Функ, В.А. Михайличенко, І.Т. Тарасов, Л.З. Шнейдман, М.Г. Іонцев та ін.

Мета та завдання статті. Незважаючи на значні наукові напрацювання, доводиться констатувати, що історичні аспекти розвитку акціонерних товариств та їх правове підґрунтя потребує подальшого дослідження. Метою статті є дослідити та проаналізувати механізм створення акціонерних товариств в Україні, уточнити їх правову та нормативну базу, сутність поняття “акціонерне товариство”.

Вислаб основного матеріалу дослідження. Акціонерні товариства, як форма підприємницької діяльності, з'явилися в історії світового господарства в XV-XVII століттях, але провідною господарською структурою вони стали лише в другій половині XIX століття.

Деякі дослідники та історики відносять виникнення акціонерних товариств до епохи Стародавнього Риму, де першими попередниками акціонерних компаній були римські товариства, які формувались на «джентльменських» засадах. В Італії та Голландії, на початку XVIII ст. почали виникати торговельні акціонерні товариства – «морські товарищества», які створювались декількома учасниками – компаньйонами для організації торгових морських перевезень. А в Європі перше акціонерне товариство виникло в Англії на початку XVII століття з метою концентрації капіталу для торгівлі з Індією. Найбільш відомою англійською компанією була компанія БАРДІ, яка тримала майже всю світову торгівлю у своїх руках [7].

У Росії в епоху Петра I – на зламі XVII та XVIII століття почали з'являтися біржі, фабричні та торгові компанії, як прототипи акціонерних товариств. Як відомо, перша російська біржа була заснована Петром I в 1703 році у Санкт-Петербурзі. А першою акціонерною компанією можна вважати засновану 24 лютого 1757 року «Российскую в Константинополе торгующую компанію», капітал якої складався з часток, які іменувались акціями. Уже з 1827 року акції почали з'являтися на біржах, які з товарних перетворювались у фондові.

У цей час виникають акціонерні об'єднання в Україні, що на той час займало досить вагоме місце в поширенні акціонерного підприємництва в Російській імперії. Так, у 1830 році імператор Микола I затвердив положення «Про заснування в Малоросії компанії для виробництва цукру з буряка». Створена компанія займалась виключно виро-

бництвом цукру та реалізовувала свою продукцію на ярмарках за умови обов'язкової виплати «гильдійських повинностей», виступаючи як єдиний купець [1].

Поступово українські цукровари захопили всі існуючі ринкові ніші, проте необхідність технічного переобладнання цукроварень зумовила концентрацію капіталу в найоптимальнішій формі – акціонерних товариств, у 1881 році їх було вже 71.

На початку XIX століття при Олександрі I був прийнятий маніфест про привілеї купецтву та торговим компаніям Російської імперії, який, по суті, став нормативною базою для розвитку акціонування. Трохи пізніше Миколою I було затверджено «Положение о компаниях на акциях», яке ввело деякі обов'язкові вимоги щодо змісту статуту, а саме, що він повинен містити: розмір статутного капіталу, порядок розподілення акцій, право та обов'язки акціонерів, звітність, розподілення дивідендів, порядок ліквідації компанії. Керівництво Росії підтримувало акціонування не тільки на законодавчому рівні, але й конкретними діями фінансового регулювання: ставки за вкладами в державних кредитних установах періодично знижувались у 1830, 1857 та 1920 роках, що спонукало до переміщення досить крупних приватних капіталів до сфери підприємництва [3].

На рубежі двох сторіч акціонерні товариства займають вирішальні позиції в господарському житті країни. Уже в жовтні 1917 року кількість крупних акціонерних товариств перевищувало 600, а їх спільний капітал складав 5 млрд рублів. До кінця 1917 року процес розвитку акціонерних товариств припинився і торгівлю цінними паперами було заборонено. Лише в 1921 році відновила діяльність біржа в Саратові, а в 1922 році відкрився перший після революції акціонерний банк в Ростові. Основну роль в утворенні акціонерних товариств відіграв державний капітал. Існували не просто акції, а державні акції, продаж яких підтримувався на біржі. При цьому акціонування приватних підприємств не заохочувалося, оскільки відволікало капітал від державних інтересів. Державою застосовувались такі дії для заохочення збережень населення, як виплата частини заробітної платні акціями.

17 серпня 1927 року було прийнято Положення про акціонерні товариства, яке детально регулювало діяльність останніх та діяло протягом 30 років. Відповідно до цього Положення акціонерне товариство – це юридична особа, що діє згідно з особливим статутом із статутним (засновницьким) капіталом, який розділено на певну кількість рівних частин – акцій. Акціонерні товариства поділялись на державні, змішані та приватні. Акціонери не відповідали за зобов'язаннями акціонерного товариства, а воно не відповідало за зобов'язаннями акціонерів [1].

У кінці 20-х-на початку 30-х років всі акціонерні товариства були ліквідовані або перетворені в державні об'єднання. Збереглося тільки два акціонерних товариства: Банк для зовнішньої торгівлі колишнього СРСР (створений в 1924 р.) та Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист» (створене в 1929 р.).

Питання акціонування знову стає об'єктом підвищеного інтересу з 1989 року, у зв'язку з відродженням акціонерного руху.

У країнах Східної Європи відродження акціонерних товариств почалось з 1983 року. Це було обумовлено, необхідністю організації гнучкої системи перерозподілу коштів в економіці, їх концентрації в більш ефективному напрямку.

На сучасному етапі акціонерна форма організації підприємства є невід'ємною частиною світового господарства та перш за все великомашиного виробництва. У США, Японії та Західній Європі акціонерні товариства стали провідною організаційно-правовою формою підприємств у промисловості, системі страхування та інших галузях економіки. В сучасних країнах зі змішаною економікою провідну роль відіграють акціонерні компанії, діяльність яких розрахована, як правило, не тільки на національний, але й на світовий ринки.

В Україні акціонерна форма господарювання почала формуватися з часу проголошення незалежності. Поштовхом для цього стала необхідність мобілізації та концентрації індивідуальних капіталів для розбудови економіки й формування власного виробничого потенціалу, створення умов для поєднання безпосереднього виробника із засобами виробництва шляхом перетворення його на співвласника підприємства, а також роздержавлення та приватизації власності з метою формування багатуокладної економіки й ефективного власника [2].

Після прийняття Закону України «Про цінні папери і фондову біржу» від 18 червня 1991 р. № 1201-ХІІ (який було змінено на Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.06р. №3480-IV), Закону України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. № 1576-ХІІ акціонерна власність отримала законодавчу базу, що й визначило її подальший перспективний розвиток .

Акціонерні товариства в Україні сформувались під дією трьох основних чинників: приватизації державної власності, створення нових акціонерних товариств юридичними та фізичними особами та реорганізації існуючих недержавних юридичних осіб.

За період трансформації власності в Україні було ліквідовано державну монополію у багатьох галузях народного господарства. Закладено основи нового корпоративного сектору економіки, створено умови для здійснення підприємницької діяльності майже в усіх галузях економіки.

Негативним моментом можна назвати те, що у процесі приватизації не вдалось сформуванати ефективні стимули економічного зростання, поживлення інвестиційної діяльності. Серйозним гальмом ефективного господарювання була відсутність конкурентного середовища.

Проте, незважаючи на всі перешкоди, у результаті приватизації протягом 1992-2001 рр. змінив форму власності 76 721 об'єкт, у тому числі 21 672 об'єкт державної власності і 55 049 об'єктів комунальної власності [5]. Майже 30% акціонерних товариств (10400) сформувались у процесі приватизації майна державних підприємств.

Галузеві структури роздержавлених об'єктів України в цілому та окремо по Харківській області дуже схожі. Питома вага підприємств торгівлі та громадського харчування в загальній кількості об'єктів, які змінили форму власності, протягом 1992-2001 рр. склали по Харківській області та Україні відповідно 47,9 і 44,8%, побутового обслуговування – 16,2 і 17,8%, промисловості – 11,1 і 11,4%, будівництва – 7,2 і 4,9%, сільського господарства – 5,5 і 4,6%, інших – 12,1 і 17,5%.

Як свідчать дані Головного управління статистики по Україні, загальна кількість суб'єктів ЄДРПОУ, за регіонами та організаційно-правовими формами господарювання, становить на початок 2008 р. 1 187 020 підприємств. З них акціонерних товариств – 31 993 підприємств (ВАТ – 10 406; ЗАТ – 21 098) [6].

Слід зазначити, що за останній період спостерігається поступове зменшення акціонерних товариств в усіх сферах діяльності. У цілому чисельність акціонерних товариств у період з 2003-2008 рр. зменшилась на 2827 одиниць (ВАТ – 1731, ЗАТ – 1096). Такі результати пов'язані з економічною кризою в державі, недосконалістю законодавчої бази, переважно в частині відсутності необхідних норм і нормативів, відсутністю підтримки держави у вигляді пільгового оподаткування, дотацій, кредитів.

У сучасних умовах господарювання діяльність акціонерних товариств регламентується нещодавно прийнятим Законом України «Про акціонерні товариства» від 17.09.08 р. №514-VI, який набув чинності 30.04.09 р. [4]. Закон визначає порядок створення і діяльності акціонерних товариств, їх правовий статус, а також на законодавчому рівні закріплює права і обов'язки акціонерів. Крім того, Законом передбачено регламентацію діяльності державних акціонерних товариств і державних холдингових компаній.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про акціонерні товариства», акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями [4].

Ми вважаємо, що наведене визначення не повністю розкриває сутність поняття акціонерного товариства тому пропонуємо, на наш погляд, більш змістовне визначення: «Акціонерне товариство – господарське товариство, засноване на добровільних засадах державою, юридичними або фізичними особами, із засновницьким (статутним) капіталом, який поділено на частки (акції) однакової номінальної вартості, межами яких визначається відповідальність та корпоративні права кожного учасника».

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні та приватні акціонерні товариства [4]. Чимось це нагадує теперішні ВАТ та ЗАТ (відкриті та закриті акціонерні товариства).

У зарубіжній практиці також існує поділ акціонерних товариств. Наприклад в США такий поділ існує у вигляді неофіційної класифікації компаній на «публічні» та «приватні», у Нідерландах законодавство поділяє акціонерні товариства на «анонімні акціонерні товариства» та «закриті акціонерні товариства», у ФРН такий поділ фактично існує, але спеціальних назв для таких товариств немає [8].

Згідно з Законом приватним є акціонерне товариство, яке розповсюджує випущені акції, серед обмеженого й заздалегідь відомого кола осіб (у нашому випадку – лише серед засновників). Публічне ж акціонерне товариство пропонує акції для придбання широкому колу осіб. Практично їх може придбати будь-хто, а не тільки засновники чи акціонери акціонерного товариства [4].

Перше розміщення акцій будь-якого новоствореного акціонерного товариства обов'язково має бути лише приватним. Тобто акції першої емісії мають викупити самі засновники. А от порядок наступних емісій (якщо такі будуть) залежить від типу акціонерного товариства. Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. Натомість публічне акціонерне товариство може здійснювати як публічне, так і приватне розміщення акцій. Але особливо є цінним те, що акціонерам публічного акціонерного товариства новий Закон надає право відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства.

Вперше вводиться процедура управління товариством одним акціонером, у разі придбання ним всіх акцій товариства.

Передбачено перехід до бездокументарного обігу акцій, що призведе до скорочення можливості маніпулювати реєстрами акціонерів.

Введено положення, яке обмежує застосування «рейдерських» технологій, таких як використання «підсадних» акціонерів, маніпуляцій з підрахунками голосів та ін. – ст. 43 Закону: «У товаристві, що здійснило публічне розміщення акцій, голосування з питань порядку

денного загальних зборів проводиться тільки з використанням бюлетенів для голосування».

Однією з головних позитивних змін Закону «Про акціонерні товариства» є дуже докладний опис прав акціонерів (ст. 25), що покращує положення міноритарних акціонерів, які до недавню були майже зовсім безправні.

Тепер кожен акціонер має право на отримання інформації про господарську діяльність акціонерного товариства (віднині інформацію дозволяється отримувати і в електронному вигляді). Власник простих акцій товариства має право вимагати обов'язкового викупу товариством належних йому акцій, але тільки у тому випадку, якщо він пройшов реєстрацію для участі в загальних зборах акціонерів і голосував проти прийняття загальними зборами рішень про злиття товариства, виділення зі складу товариства будь-яких підрозділів, дочірніх підприємств та ін.

Але на цьому, власне, права міноритаріїв і закінчуються, або майже закінчуються. «Якщо товариство протягом 30-днів не оплатило акції або не надало акціонеру письмового мотивованого повідомлення про відмову в задоволенні його вимоги, то акціонер має право оскаржити бездіяльність товариства в суді. Ця прогалина, за своєю суттю, і надалі буде дозволяти мажоритаріям без огляду на міноритаріїв приймати будь-які рішення (про додаткову емісію, про відчуження власності, про не виплату дивідендів та ін.), а міноритаріям, в свою чергу, надає привід для ініціювання десятків корпоративних конфліктів.

Також залишилось в Законі багато декларативних норм, які начебто захищають міноритаріїв і дозволять їм брати участь в управлінні товариством. Згідно зі статтею 38 «Кожен акціонер має право внести пропозиції щодо питань, включених до порядку денного загальних зборів акціонерного товариства, а також щодо нових кандидатів до складу органів товариства. Пропозиції акціонерів, які сукупно є власниками 5% або більше простих акцій, підлягають обов'язковому включенню до порядку денного загальних зборів».

Можна зробити висновок, що новий Закон «Про акціонерні товариства» дозволяє міноритаріям контролювати прийняття ключових рішень для акціонерного товариства. Проте це буде спрацьовувати тільки в тому випадку, якщо перераховані норми будуть застосовуватись в товаристві, де кількість акціонерів зі значним пакетом акцій не менше ніж 50. Якщо ж в товаристві одноосібний власник контрольного пакету, у такому випадку власник 10% акцій «скликати» мажоритаріїв на позачергові збори не зможе. Звичайно контролювати прийняття рішення такого

акціонерного товариства міноритарій зможе, але впливати на нього (без звернення до суду) не в змозі.

Висновки. Проведене теоретичне узагальнення та вивчення практичного досвіду діяльності акціонерних товариств дозволило розкрити економічну сутність акціонерного товариства як товариства корпоративного типу, що утворилось шляхом купівлі-продажу акцій та інших цінних паперів, всі учасники якого мають приватно-спільний інтерес та встановити, що в сучасних умовах акціонерні товариства відіграють істотну роль в економіці України, справляють певний вплив на формування товариств і фінансових ринків та інші важливі економічні процеси у державі. Проте, як показали дослідження, подальшого вдосконалення потребують питання правового регулювання діяльності акціонерних товариств, їх прозорості й відкритості, а також загальний стан корпоративних відносин в країні. Усі зазначені проблеми потребують ретельного наукового дослідження і реформування.

Список літератури

1. Богосян, М. В. Розвиток акціонерного сектора вітчизняної економіки: від минулого до сьогодення [Текст] / М. В. Богосян // Науковий вісник ДАСОА. – 2007. – № 1. – С. 65–69.
2. Волик, І. М. Фінансові чинники акціонування [Текст] / І. М. Волик // Фінанси України. – 2000. – № 9. – С. 32–36.
3. Ионцев, М. Г. Акционерные общества: Правовые основы. Имущественные отношения. Управление и контроль. Защита прав акционеров [Текст] / М. Г. Ионцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Ось-89, 2003. – 752 с.
4. Про акціонерні товариства [Текст] : [Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI].
5. Птащенко, Л. О. Етапи трансформації власності в Україні та проблеми регулювання діяльності акціонерних товариств [Текст] / Л. О. Птащенко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2002. – С. 22–26.
6. Регіони України: 2008 [Текст] статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2008. – 803 с.
7. Третьяк, О. Д. Фінансові аспекти діяльності акціонерних товариств в Україні [Текст] / О. Д. Третьяк. – Х. : Прапор, 2001. – 96 с.
8. Шеремет, О. О. Організаційно-економічний механізм діяльності акціонерних товариств харчової промисловості України [Текст] / О.О. Шеремет. – К. : РАДА, 2002. – 176 с.

Отримано 15.09.2009. ХДУХТ, Харків.

© О.В. Олійник, Н.С. Акімова, О.О. Безпалова, 2009.